

İctihadda Hata-İsabet Tartışmalarında Gazâlî'nin Görüşlerinin Tahlili¹

Mustafa TÜRKAN

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kınıklı Kampüsü Pamukkale Denizli

Email: mturkan003@gmail.com

Özet

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ve hükmü mevcut nasslarda bulunmayan olaylara çözüm bulma ihtiyacı sahâbeyi re'y ile ictihada yöneltmiş, sahabenin bu uygulaması daha sonra ümmet tarafından devam ettirilmiştir. Bu noktada müctehidin ictihadı sonucunda tutturması gerekli muayyen bir doğrunun varlığı ve buna ulaşp ulaşamayacağı yani ictihatta hata/isabet problemi ortaya çıkmıştır. Bu tartışmada usûlcüler genel olarak iki gruba ayrılmışlardır. Bunlardan birinci grup, hakkında nass bulunmayan her olaya dair Allah'ın muayyen bir hükmünün bulunmadığını, bu tür konularda Allah'ın hükmünün müctehidin zannına tâbi olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenler usûl literatüründe "musavvibe" olarak adlandırılmışlardır. İctihadda hata isabet tartışmasında ikinci grup, hakkında nass bulunmayan her olaya dair Allah'ın muayyen bir hükmünün bulunduğunu, müctehidin talebinin bu hükme ulaşmaya yönelik olduğunu ve müctehidlerden sadece birinin bu hükme ulaşp "musîb" olacağını, diğerlerinin ise hükme ulaşmayıp "muhtî" olacağını savunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenler de usûl literatüründe "muhattie" olarak isimlendirilmiştir. İctihadda hata-isabet tartışmalarında görüşlerini analiz etmeye çalıştığımız Gazâlî, musavvibeden olup, ictihad şartlarını kendinde toplayan her müctehidin ictihadî konularda vermiş oldukları tüm fetvaların doğru olduğunu savunmuş ve bu görüşlerini ispatlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, İctihad, Hata, İsabet

¹ Bu bildiri, Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (PAU BAP) Koordinasyon Birimi tarafından Kongre Katılım Desteği Projesi kapsamında desteklenmiştir.

The Analysis of the Views of the Ghazali on Discussion of Mistake-correct Ijtihad

Abstract

Problems that emerged after the Prophet's death and was unavailable in nass (verses) led companions to ijihad by ray and this application of companions was continued by ummah. At this point emerged problems of mistake-correct in ijihad. In this discussion fuqahâ (jurist) was divided into two group generally. The first grup said that there is not verse about everything in Quran and Hadith. Therefore, on some issues it is necessary to ijihad by ray. The second group said that there are verses about each issue in Quran and Hadith. In this regard there should be only one correct provision. They assessed the provisions except that correct one as a incorrect. At this point Ghazali was involved in first group.

Keywords: Ghazali, Ijtihad, Mistake, Correct

I. Giriş

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ve hükmü mevcut nasslarda bulunmayan olaylara çözüm bulma ihtiyacı sahâbeyi re'y ile ictihada yöneltmiş, sahâbenin bu uygulaması daha sonra ümmet tarafından devam ettirilmiştir. Hiçbir hukuki olayın hükümsüz bırakılmayacağı ve ortaya çıkan her olayın ve uygulamanın şeriatla ilişkilendirilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle icihad etme şartlarını kendisinde toplamış müctehidler toplumun sorunlarına çözüm üretme görevini üstlenmişlerdir. Hatta icihad etmek ve fetva vermek olayın aciliyetine ve insanların bu konudaki ehliyetlerine göre farz-ı ayn, farz-ı kifaye veya mendup olarak nitelendirilmiştir. (Apaydın, "İctihad", XXI:433)

Muhtemelen sahâbeden itibaren müctehidler tarafından uygulanagelen icihad faaliyeti zamanla usûl sistematığı içinde bir yer bulmuş, bu aşamadan sonra icihadın tanımı, alanı, icihad etmenin şartları, icihad faaliyeti sırasında müctehidin yetkisinin sınırı, aşamaları sistemleşerek usûl kitaplarında yer almaya başlamıştır. İctihad faaliyetinin tam merkezinde müctehidin görevinin ve yetkisinin ne olduğu ve müctehidin faaliyetinin şeriat ile bağlantısı hususu yer alır. Bu noktada müctehidin icihadı sonucunda tutturması gerekli muayyen bir hakkın varlığı ve buna ulaşım ulaşamayacağı yani ictihatta hata isabet problemi ortaya çıkmıştır. Bu tartışmada usûlcüler genel olarak iki gruba ayrılmışlardır. Bunlardan birinci grup, ictihadda hata isabet tartışmasında, hakkında nass bulunmayan her olaya dair Allah'ın muayyen bir hükmünün bulunmadığını, bu tür konularda Allah'ın hükmünün müctehidin zannına tâbi olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenler usûl literatüründe "musavvibe" olarak adlandırılmıştır. Musavvibe de kendi arasında guruplara ayrılmıştır. Musavvibeden bazıları, Allah katında doğruların eşitliği fikrini savunmuş, diğer bir grup bu görüşe karşı çıkararak doğrulardan birinin daha doğru olduğunu iddia etmiştir. Yine musavvibeden bir grup Allah'ın hükmünün bulunmadığını, fakat Allah bir hüküm koymuş olsaydı ancak bununla hükmederdi denilebilecek bir hükmün (eşbeh) bulunduğunu kabul etmiştir. İctihadda hata isabet tartışmasında ikinci grup, hakkında nass bulunmayan her olaya dair Allah'ın muayyen bir hükmünün bulunduğunu, müctehidin talebinin bu hükme ulaşmaya yönelik olduğunu ve müctehidlerden sadece birinin bu hükme ulaşım "musîb" olacağını, diğerlerinin ise hükme ulaşım "muhtî" olacağını savunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenler de usul literatüründe "muhattie" olarak isimlendirilmiştir. (Telkenaroğlu, 2009:75)

Her müctehidin doğruyu tutturduğu görüşün sahipleri daha çok Basra Mu'tezilesine ve önde gelen Mu'tezilî bilginlerden Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) Ebu Hâşim el-Cübbâî'ye (ö. 321/933) nispet edilir. Fakat Bâkıllanî (ö. 403/1013), Gazâlî (ö. 505/1111) ve Necmeddin et-Tûfî (ö. 716/1316) gibi önde gelen birçok sünnî usûlcünün de bu kanaati benimsediği görülmektedir. Başta Hanefiler ve Malikîler olmak üzere Hanbelîlerin çoğunluğu ile bir kısım Şafîî usûlcü ise doğrunun bir tane olduğunu düşünen muhattiedendir. (Şevkânî, 2000:II/1060-1070; Apaydın, "İctihad", XXI:440; Koşum, 2006:20)

Görüşlerini inceleyeceğimiz Gazâlî musavvibe grubunun salt musavvib kısmından, yani ictihadda doğruların eşitliğini savunan, her müctehidin isabet ettiğini benimseyen görüştedir. Gazâlî, eşbeh diye bir şey olamayacağını savunmuştur. Ona göre, eşbehi savunanların iddia ettikleri şey bilkuvve hükümdür. Şayet indirecek olsaydı indireceği şey, indirilmişse bir hüküm olur. İndirilmeden önce bu bir hüküm değildir. Demek ki ortada bir hüküm yoktur ve hata eden de hükümde hata etmemiş, hüküm olması ihtimali bulunan bir şeyde hata etmiştir. Böyle bir takdir cereyan etmediğine göre, hatanın da bir anlamı yoktur. (Gazâlî, IV:87-88)

II. İctihadında Hata Eden Müctehidin Günahkâr Olup Olmayacağı

Gazâlî, nazari konuları kat'î ve zannî olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre zannî konulardaki ictihad faaliyeti kurallarına uygun olarak yapılırsa hatadan ve günahattan bahsedilemez. Kat'î konular ise üçe ayrılır.

1. Kelamî Meseleler

Bu meseleler mahza aklî olanlardır. Âlemin sonradan yaratılışı, Allah'ın vâcip ve câiz sıfatları, peygamberlerin gönderilmesi ve mu'cizelerle desteklenmesi, fiillerin yaratılması ve bid'at ehli ile tartışmalı olan konulardır ki, araştırmacının bunların hakikatini şeriat gelmeden bilmesi sahihtir. Bu tür meselelerde hak bir tanedir. Allah'a iman, Rasûlüne iman gibi konularda hata eden kişi kâfir olur. Rü'yetullah, kulların fiillerinin yaratılmış olup olmadığı gibi kişinin Allah ve Rasûlünü bilmesine mani olmayan konularda hata eden kişi günahkâr ve selef arasında yaygın olan görüşe muhalefet ettiği için bid'atçı olur. (Gazâlî, IV:31)

2. Usûlî Meseleler

İcma'ın, kıyasın, haber-i vâhidin hüccet oluşu gibi konulardır. Bu meselenin delilleri kat'îdir. Bu konularda muhalif olan hatalı ve günahkârdır. (Gazâlî, IV:31)

3. Fıkhî Meseleler

Allah'ın dininden kesin olarak bilinen beş vakit namazın, zekât, hac, orucun vücûbu (farzlığı), zinanın, haksız yere cana kıymanın, hırsızlığın haramlığı gibi konularda hak bir tanedir. Bu konularda hak bir tane olduğu için yanlış hüküm veren hatalı ve günahkârdır. Bir kimse bu saymış olduklarımız gibi Şari'in makasından olduğu kesin bir şekilde bilinen bir şeyi inkâr ederse kâfir olur. (Gazâlî, IV:32)

Namaz ve orucun farzlığı gibi kat'î konuların dışında kalan ve hakkında kesin delil bulunmayan zannî-fıkhî konular ise ictihadi konulardır. Gazâlî'ye göre bir müctehid ictihad kurallarını yerine getirerek ictihadda bulunmuşsa bu kişi için günah söz konusu değildir. Bu şekilde yapılan ictihadın sonucu haktır ve doğrudur. Çünkü hata ve günah birbirini gerektiren durumlardır. Yani hata yapılmışsa günah söz konusu olur. Günaha girilmişse bu bir hatanın sonucudur. Gazâlî, ictihad ehlinde sâdir olup mahallinde yerine getirilmişse hatanın, dolayısıyla günahın olmayacağı görüşündedir. (Gazâlî, IV:30,33) Zannî meselelerde hak bir tanedir diyen muhattıye göre de hak taaddüt eder diyen musavvibeye göre de ictihad ehlinde sâdir olup kurallarına riayet edilirse, o müctehid için günah yoktur. (Gazâlî, IV:34)

Gazâlî'ye göre hakkında nass bulunan bir meselede müctehid ihmal, dikkatsizlik, gayret eksikliği sebebiyle nassa ulaşamaz ise günahkâr olur. Çaba gösterdiği halde konu hakkında vârid olan nassa ulaşamazsa müctehid hakkında hüküm yoktur. Bu durumda aynı olay için bir müctehid hakkında hüküm varken diğer bir müctehid için olmayabilir. (Gazâlî, IV:50)

III. İctihadda İsabet ve Hata Sorunu

Zannî meselelerde her müctehidin isabet edip etmediği konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı zannî konularda tüm müctehidler isabet etmiştir derken, bir kısmı ise zannî meselelerde doğru bir tanedir ve isabet eden de tek bir görüştür demişlerdir. (Gazâlî, IV:48)

Hakkında nass bulunmayan bir meselede müctehidin aramakla yükümlü olduğu Allah'a ait bir hüküm var mıdır? Yoksa böyle konularda Allah katında malum bir mesele olmayıp, hüküm müctehidin zannına mı tâbidir? Musavvib-muhakkik âlimler, hakkında nass bulunmayan meselede, zann yoluyla talep edilecek Allah'a ait muayyen bir hükmün bulunmadığını, aksine o mesele hakkındaki hükmün müctehidin zannına tâbi olduğunu, Allah'ın hükmünün tek tek her bir müctehidin zannına galip gelen şey olduğunu söylemişlerdir. Yani, hakkında nass bulunmayan meselede Allah'a ait hüküm müctehidler zannı adedine taaddüt etmektedir. Gazâlî'ye göre tercihe şayan görüş de budur. (Gazâlî, IV:48-49)

Musavvib bazı âlimler ise hakkında nass bulunmayan meseleyle ilgili muayyen bir hükmün bulunduğunu fakat müctehidin bu muayyen hükme ulaşmakla mükellef olmadıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla müctehid bu muayyen hükme ulaşma konusunda hata etse bile, yükümlü olmadığı alanda hata ettiği için sorumlu değildir. Müctehid vardığı sonuç/hüküm bakımından musîbtir. (Gazâlî, IV:48)

İsabet eden bir görüştür diyen muhattie ise hakkında nass bulunmayan meseleyle ilgili Allah'a ait muayyen bir hükmün bulunduğu inancındadır. Fakat onlar, bu hükme işaret eden bir delilin bulunup bulunmadığı noktasında ihtilaf etmişlerdir. Muhattienin birinci grubu hakkında nass bulunmayan meseleyle ilgili hükme götüren bir delil bulunmadığını söylemişler, müctehidi define arayan bir kişiye benzetmişlerdir. Nasıl define arayan gömüyü tesadüfen bulursa böyle meselelerde de müctehid gayretleri sonucu muayyen hükmü bulabilir ve iki ecir alır. Muayyen hükme isabet edemeyen müctehid ise gayretlerinden dolayı -yanlış bir hükme ulaşmış olmakla birlikte- bir ecir alır. (Gazâlî, IV:49)

Hakkında nass bulunmayan meselede muayyen bir hükmün bulunduğunu belirten muhattienin ikinci grubu ise bu muayyen hükme götüren bir delilin olduğu inancındadırlar. Fakat bu delilin kat'î veya zannî olduğu noktasında da bu grup ikiye ayrılmıştır.

Bu delilin kat'î olduğunu söyleyenler, delilin kapalılığı ve gizliliği sebebiyle hata eden kişiden günahın kaldırılacağını söylemişlerdir. (Gazâlî, IV:49) Hakkında nass bulunmayan meselede Allah katındaki muayyen hükme götüren bir delil olduğunu fakat bu delilin zannî olduğunu söyleyenler ise müctehidin bu delile ulaşmakla sorumlu olup olmadığı noktasında tartışmışlardır.

Kimisi delilin kapalılığı ve gizliliği sebebiyle müctehidin bu delili bulmakla sorumlu olmadığını, ma'zur olduğunu ve ictihadı sebebiyle ecir alacağını söylemişleridir. Müctehidin zannî delili bulması gerektiğini söyleyenler ise hata etmesi durumunda ecir alamayacağını fakat ondan günahın kaldırılacağını söylemişlerdir. Gazâlî, IV:50)

Gazâlî, fikhî-zannî meselelerdeki hata-isabet sorunundaki görüşleri belirttikten sonra kendisinin de katıldığı her müctehidin isabet ettiği görüşünü desteklemek için bir takım izahlar geliştirir. Hakkında nass bulunan bir meselede müctehid bu nassda hata ederse bakılır, eğer bu nass usulüne uygun olarak arandığı takdirde müctehidin ulaşabileceği bir nass ise ve müctehid kusurlu davranmış ve nassı bulmak için gayret göstermemişse, bu takdirde müctehid hatalıdır ve kusuru sebebiyle günahkâr olur. Çünkü müctehid gücü dâhilinde bir işle sorumlu tutulmuş, bu sorumluluğunu yerine getirmemiş, isyan etmiş, günahkâr olmuş, Allah'ın nassa bağlı hükmünde hata etmiştir. Fakat müctehid, kendisinden kaynaklanan bir kusur sebebiyle değil de mesafenin uzaklığı, nassı ulaştıracak kişinin gecikmesi gibi nedenlerden nassa ulaşamamışsa hatalı olarak isimlendirilmesi mecazendir. Çünkü bu nass o müctehide ulaşmadan kendisi hakkında hüküm ifade etmez. Dolayısıyla bu durumdaki müctehidin gerçek anlamda hatalı olduğunu söyleyemeyiz. (Gazâlî, IV:50-51)

Gazâlî bu görüşünü somut bir örnek vererek destekler. Allah Teâlâ, Cibril'e kıblenin tahvili hakkındaki hükmü Hz Peygamber'e (s.a.s.) götürmesi için haber verdikten sonra, vahiy henüz Hz Peygamber'e (s.a.s.) ulaşmadan Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kılıyor olması Hz Peygamber'in (s.a.s.) hatalı olduğunu göstermez. Çünkü namazda Mescid-i Haram tarafına yönelme emri henüz kendisine ulaşmamıştır. Cibril bu vahyi Kuba mescidindekiler, Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kılarken Hz Peygamber'e (s.a.s.) getirdiğinde Kuba mescidindekiler aslında kible konusundaki hüküm değişmiş olmakla birlikte bu vahiy henüz kendilerine ulaşmadığı için hatalı değillerdir. (Gazâlî, IV:51) Hakkında nass bulunan meselede böyle bir durumda hatadan söz edilemezse hakkında nass bulunmayan fikhî-zannî konularda evleviyetle müctehide hata nispet edilemez. (Gazâlî, IV:52)

Hakkında nass bulunmayan fikhî meseleler üzerinde düşünen kişi, bu konularda kesin delil olmadığını bilir. Delil olmayan konuda müctehidi konuyla ilgili hükme isabet etmekle sorumlu tutmak, imkânsızla sorumlu tutmak olur. Böyle bir teklif olmayacağına göre hata da yoktur. Gazâlî, IV:53) Çünkü hüküm Şâri'in hitabından ibarettir. İctihadi meselelerde ise hitap olmadığından bu konularda müctehidin zannına galip gelenden başka hüküm yoktur. (Gazâlî, IV:58)

Gazâlî, bahse konu meselede yapılan yanlışlığın esasının fakîhlerin zannî delillere, bunları öznel değil de nesnel zannedecek derecede ağırlık vermelerinde yattığını söylemektedir. Tıpkı mıknaşın bakırı değil de demiri harekete geçirmesi gibi, emareler de kendilerine uygun tabiatları harekete geçireceğini, dolayısıyla karakter özelliklerinin ve ilgi alanlarının farklı olmasının zannların da farklı olmasını gerektireceğini ileri sürer. (Apaydın, "İctihad", XXI:441; Koşum, 2006:21)

IV. Muhattienin Aklî Delilleri ve Gazâlî'nin Delilleri Değerlendirmesi

Muhattieden olan âlimler her müctehidin isabet ettiği görüşünün doğru olmadığını söylemişler ve bu görüşün çürüklüğünü ispatlamak için aklî yönden bazı izahlar geliştirmişlerdir. Muhattieden olan âlimler, her müctehidin isabet ettiği anlayışının iki zıttın bir araya toplanmasını gerektireceğini, bunun ise aklen muhal olduğunu öne sürmüşlerdir. Söz gelimi bir görüşe göre nebizin azı helaldir, diğerine göre haramdır. Bir görüşe göre velisiz nikâh sahih iken diğerine göre bâtıldır. Böyle bir durumda bir hüküm ve o hükmün tam zıttı olan başka bir hüküm doğru olarak kabul edilmekte, fetva isteyen kişi de kendisine hangisi kolay, güzel geliyorsa o hükmü göre amel etmeye sevk edilmektedir. (Gazâlî, IV:59)

Gazâlî, muhaliflerinin bu aklî deliline birkaç yönden cevap verir.

a. Hükümler eşyanın vasfı değildir. Bilakis bir eşya hakkındaki hüküm mükelleflerin durumuna göre değişebilir. Sözelimi leş eti zaruret durumunda bulunan bir kişi için mubah, başkası için haramdır; namaz kılmak bir kadına temizlik zamanında vacip (farz), hayız zamanında haramdır. “Aynı şartlar altında aynı kişi için bir fiilde zıt hükümler vardır” denilirse o zaman çelişkiden söz edilebilir. Şâri, “kim nebizin şaraba daha çok benzediğine kanaat getirirse ona nebiz haramdır. Kim de nebizin mubahlara daha çok benzediğine kanaat getirirse ona da nebiz helaldir” derse bu söz çelişik olmaz. Bu sözü şeriat söylemişse bu sözde çelişki ve imkânsızlık yoktur. (Gazâlî, IV:60-61)

b. Hüküm eşyanın vasfı olsa bile yine de çelişki olmaz. Çünkü bu vasıflar izafî olur. Kişiyeye göre değişir. Mesela bir kadın kocasına helal, başkasına haramdır. (Gazâlî, IV:61)

c. Alimler arasında ittifak sağlanmıştı ki her müctehidin kendi ichtihadına göre amel etmesi vâciptir. Kıblenin yönü konusunda ichtihad eden iki kişi birbirine muhalefet etse her birinin kendi ichtihadına göre namaz kılıp, diğerine uymaması gerekir. Böyle bir durumda aynı anda iki kişi birbirlerine zıt yönlerde yönelerek namazlarını kılabilirler. (Gazâlî, IV:61-62)

Gazâlî'nin muhaliflerinin ikinci aklî gerekçesi şudur: Bir müctehid birbiriyle tearuz eden iki delil arasında kaldığında ikisiyle de amel edebilir. Sözelimi Hanefî mezhebine göre bir kadını birisi velisiz nikâhlaşsa bu nikâh sahihtir. Aynı kadını bir başkası veli ile nikâhlaşsa bu sefer Şafî mezhebine göre nikâh sahih olur. Böyle bir durumda kadın iki adama da helal olmaktadır ki bu imkânsızdır. (Gazâlî, IV:62-63)

Gazâlî, muhattienin bu deliline birkaç şekilde cevap verir. İki delilin tearuz ettiği durumdaki müctehid hakkında iki görüş vardır. Birinci görüş –Gazâlî kendisinin de bu görüşte olduğunu bildirmektedir- böyle bir durumda müctehid tevakkuf eder ve mesele hakkında başka bir delil arar. Çünkü müctehidin gâlip zannına göre hükme ulaşması gerekir ki birbirine eşit derecede kuvvetli iki delilin tearuzunda gâlip zan olamaz. İkinci görüş ise müctehid delillerin tearuz ettiği bir durumda muhayyerdur. Yani istediği delilin biriyle hükme ulaşabilir. Nikâhta veli meselesi ise; velisiz nikâhı Hanefî bir koca kıymış ise zaten bu nikâh sahihtir. İkinci nikâh bâtıldır. Velisiz nikâhı Şafî bir koca kıymışsa bu sefer görüşlerine tâbi olduğu mezhebe göre bu nikâh bâtıl, Hanefî mezhebine göre sahihtir. Bu durumda kişi görüşlerden birini seçmede muhayyerdur. (Gazâlî, IV:63-67)

Muhattienin üçüncü aklî gerekçesi de şudur; âlimler arasında uzlaşma sağlanmıştır ki iki kişi kıblenin tayini konusunda ihtilaf etseler birbirine uyararak namaz kılamazlar. Hâlbuki musavvibenin görüşüne göre her ikisi de isabet etmiştir. Şayet musavvibenin dediği gibi her ikisi de isabet etmişse o halde birbirlerine uyararak namaz kılmaları nasıl bâtil olur? (Gazâlî, IV:68)

Gazâlî, muhattienin bu sorusuna şu şekilde cevap verir: Âlimler arasında böyle bir uzlaşmanın var olduğu söylenemez. Çünkü bazı âlimler mezheplerin ihtilafına rağmen bu kimselerin birbirine iktidasını câiz görmüşlerdir. Her namaz kılan kendisi için namaz kılmaktadır. Ancak namaz kılan başka birine tâbi olarak namazını kılabilir. İmamın namazının bâtil olduğu da kesin değildir. Öyleyse iktida imkânsız değildir. Şayet iktidanın câiz olmadığı kabul edilirse; muktedî, birinin arkasında namaz kılacaksa namazı kendi hakkında sahih olan birine iktida edebilir. Şayet biliyorsa ki kendi mezhebine göre imam olacak kişinin namazı sahih değildir. O hade “bu namaz imam olacak kişinin inancına göre sahih, benim inancıma göre bâtildir” diyebilir. (Gazâlî, IV:69)

Muhattienin dördüncü aklî delili: Her müctehidin isabet ettiği görüşü eğer doğru ise bu takdirde münazara yapmanın bir anlamı kalmaz. Çünkü münazarada her kişi karşı taraftakini yenmeye, onun görüşünü çürütmeye çalışır. Herkesin isabet ettiği ortamda münazaranın imkânı kalmamaktadır. (Gazâlî, IV:70)

Gazâlî, muhataplarının bu görüşlerine fakîhleri ikiye ayırarak cevap verir. Birinci kısmın fıkıh bilgisi azdır. Bunlar muhaliflerini kendi görüşlerine intikal ettirmek için münazara yaparlar. Çünkü bu fakîhlere göre icthadî bir meselede isabet eden tek kişidir. O da kendileridir. (Gazâlî, IV:70) Hâlbuki ikinci gruptaki fıkıh bilgisi yüksek, mütehakkik fakîhler münazarayı iki gayeden dolayı vâcip, altı gayeye matuf olarak da müstehap gördükleri için yaparlar.

Münazaranın vâcip olma durumlarından ilki, bir mesele hakkında nass veya nass anlamına gelebilecek bir delil ya da aklî bir delil bulunması ki, bu durumda bu delile göre hüküm verilir, nassa rağmen icthad yapılamaz. Bu konuda icthad yapanlar ise konuyla ilgili delilden haberdar değillerdir. Dolayısıyla onların hata yapmalarını ve günaha girmelerini önlemek maksadıyla, bu delilin ortaya çıkarılması için münazara yapmak vâciptir. (Gazâlî, IV:71)

Münazaranın vâcip olduğu ikinci durum ise şudur: Delillerin tearuzunda müctehid tercih yapamayabilir. Bu durumda müctehid delillerden birine göre hükme ulaşmakta muhayyerdir. Fakat bu aşamaya gelmeden deliller arasında münazara/araştırma yapması gerekir. (Gazâlî, IV:71)

Münazara yapmak altı yerde ise müstehaptır. 1. Muhalif savunduğu görüşü sırf inadından dolayı savunuyorsa muhalifin sûi zannını kırmak, kendi söylediğinin icthada ve itikada dayandığını göstermek için münazara yapar. 2. Muhalifi cehaletinden dolayı farklı hükme varmışsa onun cehaletini gidermek için münazara yapar. 3. Muhalifin metodunun yanlışlığını ortaya koymak için münazara yapar. 4. Kendi görüşünün daha doğru olduğuna kanaat getirirse muhalifini faziletli den daha faziletliye çekmek için münazara yapabilir. 5. Münazara, dinleyenler için icthad hakkında bilgi sağlar, icthada adım atmalarına ve müctehid

seviyesine ulaşmalarına teşvik eder. Dolayısıyla ictihad taatler hususunda yardımlaşma olur. 6. Zannî meselelerde münazarada bulunmak, araştırma yollarının daha kolay kullanılabilmesini sağlar. Böylece taraflar zannî konulardan doğrunun tek olduğu usûl konularına yükselirler. (Gazâlî, IV:71-72)

V. Muhattienin Naklî Delilleri ve Gazâlî'nin Delilleri Değerlendirmesi

Muhattieden olan bilginler, her müctehidin isabet etmediği bilakis doğru olan görüşün bir görüş olduğu inançlarını şu ayet-i kerime ile gerekçelendirmişlerdir. “*Dâvûd ve Süleyman bir kavmin koyunlarının çiğnediği ekin² hakkında hüküm veriyorlardı. Ve biz de onların bu hükümlerine şahitlik ettik. Her ikisine de hüküm ve ilim vermiş olmakla birlikte biz o hükmü Süleyman’a anlattık.*” (Enbiya, 21:78-79) Bu ayete göre doğrunun kaynağını sadece Hz. Süleyman bilmekte bu da gerçeğin tek olduğuna delalet etmektedir. (Gazâlî, IV:74; İbn Kudâme, 2003:414; Âmidî, 1985:II/414)

Gazâlî muhaliflerinin kendi görüşlerini ispatlamak için getirmiş oldukları ayet ile gerekçelendirmelerine üç yönden cevap verir.

a. Sadece bu ayet-i kerimeye dayanarak Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’ın ictihad ettiklerini bilemeyiz. Zaten âlimlerin bir kısmı Peygamberlerin ictihadda bulunmalarının aklen ve sem’an imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Peygamberlerin ictihadda bulunmalarının mümkün olduğunu söyleyenler ise onlara hatanın nispet edilemeyeceğini söylemişlerdir. Bu durumda da Hz. Dâvûd’a hata nispet edilemez. (Gazâlî, IV:74)

b. Ayet-i kerime, muhaliflerin anladıklarının aksine, daha fazla delalet etmektedir. Çünkü ayette “*biz ikisine de hüküm ve ilim verdik*” buyrulmaktadır. Bâtıl ve hata ise hüküm ve ilim değil, zulüm ve cehalettir. Dolayısıyla Hz. Davud’a hata nispet edilmesi ayetin anlamıyla uyuşmaz. (Gazâlî, IV:74)

c. Hz. Dâvûd ve Hz Süleyman’a ictihadlarıyla hüküm verme izni verilmiş, onlar da her biri kendi ictihadlarıyla hüküm vermişlerdir. Her ikisinin hükmü de doğrudur. Daha sonra vahiy Hz. Süleyman’ın ictihadı uyarınca gelmiştir. Dolayısıyla hüküm vahiyle taayyün etmiştir.

² Bu olay Hz. Dâvûd’un (a.s.) hükümdarlığı zamanında cereyan etmiştir. Oğlu Hz. Süleyman da (a.s.) bu esnada büyümüş ve babasıyla beraber kendilerine gelen dâvâları hükme bağlamaya çalışıyorlardı. Rivayetlere göre Süleyman (a.s.), dâvâların görüldüğü odanın çıkış kapısında oturduğu esnada bir adam çıkageldi ve koyunlarının tarlasını talan ettiği bir adamı şikâyette bulundu. Dâvâd (a.s.) koyunların kıymetini kaybedilen ekine eşdeğer görerek koyunların tarla sahibine verilmesini emretti. Bu iki adam Hz. Süleyman’ın huzuruna çıktılar ve durumu anlattılar. Hz. Süleyman, babası Hz. Dâvûd’un yanına gelerek “*Ey Allah’ın elçisi! Ben her iki taraf için de daha şefkatli olan bir hüküm biliyorum. Koyunların sahibi tarlayı alsın, tarla eski haline gelinceye kadar ona baksın ve islah etsin. Tarlanın sahibi de bu müddet zarfında koyunları alsın ve sütünden, yününden ve kuzularından istifade etsin. Tarla eski haline gelince de her iki taraf elindeki asıl sahiplerine geri versin, böylelikle koyunlar asıl sahibine, tarla da asıl sahibine eski haliyle dönmüş olur*” dedi. Davud (as) bu hükme muvafakat ederek onun görüşüyle dâvâya nihâî çözüm getirdi. (Nesefî, 1995:II/96; Ebu Hayyân, 1990:VI/306-307)

Müfessirlerin naklettiğine göre Hz. Süleyman koyunların bir yıl boyunca faydalanılmak üzere ekin sahibine verilmesine hükmetmiştir. Bu hüküm yani koyunlardan bir yıl faydalanmak şayet ekine verilen zarara eşit olursa doğru ve âdil olur. Bunu da sadece Allah bilebilir. Dolayısıyla hüküm, vahiy Hz. Süleyman'a indiği için ona nispet edilmiştir. Hâlbuki hüküm vahye istinat etmektedir. (Gazâlî, IV:74-75)

Muhattienin görüşlerini gerekçelendirmek amacıyla getirmiş oldukları diğer nakli delil; “içlerinden istinbata ehil olanlar bunu bilirlerdi” (Nisa, 4:83) ve “bunun te’vilini sadece Allah ve ilimde rüsuah sahibi olanlar bilirler” (Âl-i İmran, 3:7) ayetleridir. Bu iki ayet, icthad/araştırma alanında gerçeğin tek olduğuna ve istinbata ehil olanların bu gerçeği kavrayabileceğine delalet etmektedir. (Âmidî, 1985:II/415)

Gazâlî bu ayetlerin muhattienin görüşlerini desteklemeyeceğini iki yönden belirtir.

a. Allah Teâlâ, bu ayetlerde gerçeğin tek olduğu akliyyat (itikad), sem’iyyat konularını kastetmiş olabilir.

b. Bu ayetlerde alimlerin bir kısmının tahsisi söz konusu değildir. Her âlimin incelemesi sonucu ulaştığı hüküm kendi te’vilidir. Bu da hakktır. Bu ayetlerde âlimlerin bir kısmının hata etmesinden söz edilmemektedir. (Gazâlî, IV:75-76)

Muhattie görüşünü savunan bilginler, Hz Peygamber’in (s.a.s.) “*hâkim icthad ettiğinde isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir alır*” (Buhârî, “İ’tisâm”, 21; Müslim, “Akdiye”, 6) hadisini delil getirerek icthadda hatanın da isabetin de olabileceğini söylemişlerdir. (İbn Hazm, 2004:II/65; Râzî, 1988:II/520) Gazâlî bu hadisin müctehidlerden bir kısmının hata edebileceğine değil bilakis her müctehidin isabet ettiğine kesin delil olduğunu söylemektedir. Çünkü her müctehid isabet etmiş olmasaydı, Allah katında mevcut bir hükme ulaşamayıp hata ettiği için ecir değil günaha müstahak olması gerekirdi. Hâlbuki hadiste her müctehidin ecir aldığı bildirilmektedir.

Hadisteki hata lafzı müctehidin amacına izafetle kullanılabilir. Hâkim malı hak sahibine iade etmeyi talep etmektedir. Bu amacına ulaşma noktasında hata edebilir. Fakat Allah’ın kendisi hakkındaki hükmü açısından, yani şahitlerin şehadetine göre karara varma vazifesi açısından isabet etmiştir. (Gazâlî, IV:76)

Muhattienin öne sürmüş olduğu dördüncü şer’i delil, “*ayrılığa düşmeyin, Allah’ın size olan nimetini hatırlayın*” (Âl-i İmran, 3:103), “*çekişmeyin zayıf düşersiniz*” (Enfal, 8:46), “*ayrılığa düşen ve ihtilaf edenler gibi olmayın*” (Âl-i İmran, 3:105), “*rabbinin merhamet ettikleri dışındakiler, sürekli olarak ihtilaf ederler*” (Hud, 11:118-119), ayetleri ve ülfet ve uyumluluğun yasaklanması hususundaki icma’dır. Tüm bu deliller hakkın bir olduğuna delalet eder.

Gazâlî, bu şer’i delillerin hakkın bir olduğuna yönelik delil olamayacağını belirtir. Bu görüşünü de bir kaç şekilde açıklar.

a. Hüküm ilim, cehalet, zann hallerinde değişikliye uğrayabilir. Bu tıpkı yolculuk-ikamet, hayız-temizlik hallerinde hükmün değişmesi gibi doğaldır.

b. Ümmet, ictihad konusunda farklı sonuçlara ulaşan kişilerin her birinin kendi ictihadlarına göre hüküm vermesi gerektiği noktasında icma' etmiştir. Hâlbuki bunlardan her birinin ictihadı bir diğèrininkine aykırıdır. Farklı sonuçlara ulaşan kişilerin kendi görüşlerine ittiba etmekle emrolunması, ihtilafı emretmek anlamına gelir. (Gazâlî, IV:78)

Muhattie, musavvibenin her müctehidin isabet ettiğini söylemekle hata yolunu kapattığını hâlbuki sahâbenin hatadan sakınmanın gerektiği konusunda icma' ettiğini söyleyerek musavvibeye itiraz eder. Bu itirazlarını da şu örneklerle desteklerler: Hz Ebu Bekr (r.a.), *“ben kelale konusunda kendi re'yimi söylüyorum, eğer doğru ise Allah'tan yanlış ise Şeytan'dandır”* (Dârimî, 1987:II/462), Ebu Musa el-Eş'ari (r.a.), Hz Ömer adına mektup yazarken *“bu Allah'ın Ömer'e gösterdiği”* diye başlayınca, Hz Ömer (r.a.)'in *“bu ifadeyi sil, onun yerine bu Ömer'in görüşüdür diye yaz. Eğer bu görüş yanlış olursa Ömer'in yanlış olsun.”* (Beyhakî, 1994:X/116) Bu örnekler sahâbenin ictihadda hata yapabileceklerini düşünüp bu hatayı şeytana ve nefislerine nispet etmeleri ictihadi meselelerde her müctehidin musîb değil hatalı olma ihtimalinin bulunduğunu göstermektedir. (Gazâlî, IV:79-80)

Gazâlî, ictihadın ehil olmayan birinden sâdır olması, müctehidin incelemesinin tamamlanmamış olması, mahallinin dışında yapılması yani hakkında kesin bir delil olan meselede ictihada kalkışılması, ictihadda kesin bir delile aykırı davranılması gibi durumlarında hatanın söz konusu olabileceğini kabul etmektedir. (Gazâlî, IV:81) Fakat ictihad ehlienden sâdır olmuşsa, kendi içinde tamamlanmış ise, mahallinde yapılmışsa, kesin bir delile aykırı değilse bu şartları taşıyan ictihadda hata söz konusu değildir.

Sahâbenin hata sözünü kullanmalarının çeşitli sebepleri olabilir. Sahâbe, ictihadda hatanın mümkün olduğu, isabet edenin tek bir görüş olduğu inancında olabilir. Yine yukarıdaki sözleri ve benzerlerini söyleyen sahâbiler, mesele hakkında kesin bir delilden habersiz olup ona muhalefet etmiş olabileceklerini düşünebilirler. Henüz incelemesini tamamlamadıkları veya kesin bir kanaate varmadıkları için bu sözleri söylemiş olabilirler. Kendilerinin mesele hakkında ictihada ehil olmadıklarını düşündükleri için veya sırf tevazu ve Allah korkusundan dolayı bu şekilde söylemiş olabilirler. Bütün bunlarla birlikte sahâbeden gelen bu rivayetler haber-i vâhiddir. Dolayısıyla bu deliller ile musavvibenin kesin delilleri savuşturulamaz. (Gazâlî, IV:81-82)

Gazâlî, muhaliflerinin delillerine cevaplar verdikten sonra, ictihadî konularda her müctehidin isabet ettiği fikrinin hak ve doğru olduğunu söylemiş ve bu görüşünü savunmuştur. Buna göre hakkında nass bulunmayan meselelerde Allah katında belirli bir hüküm yoktur. Çünkü hüküm, Allah'ın hitabıdır. Hitap ise ya Hz Peygamber'den duyularak ya da Hz Peygamber'in fiil veya sükûtu gibi kesin bir delille sabit olur. İşitilen bir hitap veya hitaba işaret eden bir durum yoksa müctehidin zannına gâlip gelen den başka bir hükümden söz edilemez. (Gazâlî, IV:85) Çünkü müctehid hükmü elde etmenin değil, zannı galip oluşturmanın peşindedir. Bu durumda müctehid, sahil kenarında bulunan ve kendisine “eğer, bu deniz yolculuğunun esenlikle tamamlanacağı yönünde bir zannın varsa, sana bu deniz yolculuğunu mubah kılıyorum; yok eğer senin zannın helak yönünde ise, o zaman sana bu yolculuğa çıkmanı haram kılıyorum. Zannın oluşmasından önce senin hakkında bir hüküm yoktur. Bu

yolculuğun hükmü senin zannına göre olacaktır ve zannın oluşuktan sonra bu zanna tabi olunacaktır” denilen kimse gibidir. Böylesi bir durumda kişi, işin mubahlığını ya da haramlığını değil zannı talep eder. Biz, Şâri’e (Hz. Peygamber’e) “verilmesi gerekli olan *atâ* konusunda Allah’ın hükmü nedir, eşitlik mi yoksa kimilerine az kimilerine fazla vermek mi” diye sorsak o da bize “maslahatın, eşitlikte olduğunu zanneden her devlet başkanı üzerinde Allah’ın hükmü eşitliktir; maslahatın tafdilde olduğunu zanneden devlet başkanları üzerindeki hükmü ise tafdildir. Zannın oluşmasından önce Allah’ın devlet başkanları üzerine bir hükmü yoktur” dese, Allah’ın hükmü zanna göre ve zannından sonra yeni baştan oluşur; tıpkı deniz yolculuğuna çıkacak kişi üzerindeki hükmün zannından sonra yenilendiği gibi; aynı şekilde, huzurlarında bir olay hususunda şahitlik edilen iki hâkime göre hükmün değişmesi gibi. Yani hâkimlerden biri şahitlerin doğru söylediği yönünde bir zanna sahipse, bu şahitlerin şahitliğini kabul etmek, yalan söylediklerine kanaat getirirse, şahitliklerini reddetmek durumundadır. (Gazâlî, IV:89-90)

VI. Sonuç

Fıkıh usûlü literatüründe “tasvîbu’l-müctehidîn/tahtîetü’l-müctehidîn” başlıkları altında işlenen tartışmanın tarafları musavvibe muhattie olarak isimlendirilmiştir. Buna göre musavvibe; “İctihadın alanına giren ihtilafî konularda Allah katında muayyen bir doğru olmayıp; doğru, müctehidin zannından ibarettir ve tüm müctehidler doğruya isabet etmiştir” şeklinde bir kanaate sahip olmuşlardır. Muhattie; “İctihadî konularda Allah katında muayyen bir doğru bulunup, müctehidin bu doğruya ulaşmak için elinden geleni yapması gerekir ve müctehidler arasında doğruyu bulan sadece birisidir, diğerleri yanılmıştır” görüşünü benimsemektedirler. Görüldüğü üzere tartışmanın temeli Allah katında icthad öncesinde belirlenmiş bir hükmün olup olmadığı sorusuna dayanmaktadır.

İctihadda hata-isabet tartışmalarına görüşlerini incelemeye çalıştığımız Gazâlî de “el-Mustasfâ” adlı eserinde geniş yer vermiştir. Gazâlî, öncelikle şer’î meseleleri kat’î ve zannî olarak ikiye ayırmıştır. Kat’î meseleler; kelamî, usûlî ve fikhî-kat’î olmak üzere üçe ayrılır. Kat’î meselelerde hakikat tek olup bu konularda yanılan müctehid günahkârdır. Fakat kat’î meselelerin dışında kalan ve icthad alanının kapsamına dâhil olan fikhî-zannî meselelerde ise Allah katında muayyen bir hüküm yoktur. Hüküm müctehidin zannına bağlıdır. Bununla birlikte Gazâlî görüşlerin eşitliği fikrini savunurken icthad faaliyetinin ehlinden sâdır olup, mahallinde yapılması gibi şartlar ileri sürerek bu işlemi kayıt altına alma gereksinimi duymuştur. Gazâlî’nin bu kaydı koyma gerekçesinin tasvîbü’l-müctehidîn görüşünün keyfi, gerekli araştırmayı yapmadan hükme ulaşma gibi bir takım itirazlara maruz kalınacağı endişesinden kurtulma amacına hizmet ettiği düşünülebilir.

VII. KAYNAKÇA

Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen (1985). *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam*, Beyrut.

Apaydın, Yunus (2000). “İctihad” *DİA*, XXI:432-445.

Beyhakî, Ahmed b. El- Hüseyin b. Ali (1994). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Mekke.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (1987). *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut.

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (1987). *es-Sünen*, Beyrut.

Ebu Hayyan, Esirüddin Ebu Abdillâh (1990). *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed (ts). *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, I-IV, (Tkh. Hamza b. Züheyr Hafız), Medine.

Koşum, Adnan (2006). “İctihatta Hata ve İsabet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu”, *Usul: İslami Araştırmalar*, S. 5, ss. 5-32.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (2004). *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (2003). *Ravdatün-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir*, Riyad.

Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hüseyin (ts). *el- Câmiu's-Sahîh*, Beyrut.

Nesefî, Abdullah b. Mahmud (1995). *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't- Te'vîl*, Beyrut.

Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (1988). *el-Mahsûl fi ilmi Usuli'l-Fıkh*, Beyrut.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (2000). *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hâk min İlmi'l-Usûl*, Riyad.

Telkenaroğlu, M. Rahmi (2009). *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, (basılmamış doktora tezi), Konya.